

प्रकरण सहावे

उपसंहार

प्रकरण – ६

उपसंहार

ज्या हिंदवी स्वराज्याची स्थापना शिवाजी महाराजांनी १७ व्या शतकाच्या मध्यात केली होती ते स्वराज्य सुमारे दीडशे वर्षे मराठे टिकवू शकले पण प्रभावी इंग्रजी सत्तेपुढे मराठ्यांचे काही चालले नाही आणि पुन्हा एकदा पारतंत्र्याच्या बेड्या आपल्या पायात अडकल्या. तांत्रिक अर्थाने पेशवाईचा शेवट इ.स. १८१८ मध्ये झाला आणि सर्व भारतभर इंग्रजांचे साम्राज्य पसरले.

इंग्रजी राजवटीबद्दल भारतीय लोकांना कुतुहल वाटावे म्हणून इंग्रजांनी सुरुवातीच्या पन्नास वर्षात अनेक भौतिक सुधारणा घडवून आणल्या. कच्चे रस्ते पक्के करून शहरांना जोडले, टपाल व्यवस्था सर्व सामान्य लोकांना उपलब्ध केली. रेल्वे सुरू केली. तसेच महाराष्ट्राच्या दृष्टीने पुणे व मुंबई शहराचे औद्योगिक, राजकीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्व वाढविले. छपाई कला अवगत करून शालेय पुस्तक छापली. इंग्रजांना भारतीयांशी व्यवहार करता यावा म्हणून इंग्रजांनी शाळा कॉलेजस सुरू केली आणि शिकलेली मुले वाचू लिहू लागली. इंग्रजी आचार-विचारांबरोबर इंग्रजी वाङ्मयाचे ही भारतीय अनुकरण करू लागले. त्यामुळे परंपरेने चालत आलेले संतकाव्य, आख्यानकाव्य, शाहिरी, लावणी वाङ्मय येथेच थांबले व इंग्रजी वळणाचे मराठी गद्य निर्माण होवू लागले.

मराठी गद्य वाङ्मय निर्मिती मध्ये प्रामुख्याने कादंबरी वाङ्मयाचा विचार करावा असे वाटले. कादंबरीची निर्मिती ही अव्वल इंग्रजीत कथा वाङ्मयातून झाली. अव्वल इंग्रजी काळात निर्माण झालेल्या कादंबरी निर्मितीमागे इंग्रजी विद्येचा प्रभाव, ख्रिस्ती धर्म प्रसार व ज्ञान प्रसार अशा प्रेरणा होत्या. अशा प्रेरणेतून मराठीत भाषांतरीत कादंबऱ्या, अद्भुतरम्य कादंबऱ्या, सामाजिक कादंबऱ्या, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, राजकीय कादंबऱ्या, वास्तववादी कादंबऱ्या प्रमाणेच पौराणिक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या होत्या. यातील पौराणिक कादंबऱ्यांचा अभ्यास करावा असे मला वाटते. मराठी वाङ्मयात स्वातंत्र्यपूर्व काळात एका

तत्वचिंतक कादंबरीकार वा.म. जोशी यांनी लिहिलेल्या 'आश्रमहरिणी' (१९१६) या पौराणिक कादंबरीतील रूपकात्मकता व पुढे पुन्हा ४० वर्षांनंतर म्हणजे स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर एक जीवनवादी कादंबरीकार वि.स. खांडेकर यांनी त्याच पध्दतीची लिहिलेली 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी. अशा या दोन्ही पौराणिक कादंबरीतील रूपकात्मकतेचा अभ्यास करावा म्हणून मार्गदर्शक डॉ. कन्हैया कुंदप यांच्याशी सल्ला मसलत करून एम्.फिल. प्रबंधिकेसाठी निवडलेल्या विषयाचे नांव असे - 'मराठीतील पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी ('आश्रमहरिणी' आणि 'ययाती'च्या आधारे.)'

प्रबंधिकेसाठी निवडलेल्या विषयात पाच प्रकरण आहेत. त्यातील पहिले प्रकरण - प्रास्ताविक आणि पूर्वाभ्यासाचे स्वरूप हे असे आहे. बी.ए. आणि एम्.ए. चा अभ्यास करताना कथा, कादंबऱ्या, नाटक वाचण्याची आवड होती. एम्.ए. च्या दोन्ही वर्षांच्या आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील कथा, कादंबरी व नाटक यापैकी कोणत्यातरी वाङ्मय प्रकाराचा आपण अभ्यास करावा असे मला मनोमन वाटत होते. त्या दृष्टीने कथा, कादंबरी, नाटक या सर्व वाङ्मय प्रकाराचे वाचन ही केले परंतु या सर्व वाङ्मय प्रकारात मला कादंबरी हाच वाङ्मय प्रकार निवडावा असे वाटले. कारण वाङ्मयाच्या इतर प्रकाराशी कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराची तुलना केली तर कादंबरी हा कित्येक बाबतीत श्रेष्ठ असे आढळून येईल. साहित्य सेवकास आपले जीवितावरचे भाष्य प्रकट करण्यास कादंबरी हेच सर्वोत्कृष्ट माध्यम होय. यात शंका नाही. व वाचकासाठी ते समजून घेण्यास काहीच अडचण नाही. म्हणून कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार अभ्यासासाठी निवडला.

अव्वल इंग्रजी कालखंडात निर्माण झालेल्या कादंबरी वाङ्मयात सर्वात प्रथम भावांतरीत कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या होत्या. हरी केशवजी यांनी जॉन वन्ययनच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस'चे भाषांतर यांत्रिकक्रमण केले. यानंतर मराठी कादंबरीत अद्भुतरम्य व कल्पनारम्य कादंबऱ्या निर्माण होवू लागल्या. लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी 'मुक्तामाला' ही पहिली अद्भुतरम्य कादंबरी लिहिली. तसेच रत्नप्रभा, मंजुघोष, चंपकमाला या अद्भुतरम्य

कादंबऱ्या लिहिल्या. शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसाराने शिक्षित झालेला लेखक समाजातील वास्तवाचे दर्शन करण्याच्या हेतुने बाबा पद्मणजी यांनी 'यमुना पर्यटन' पहिली सामाजिक कादंबरी लिहिली. याच दरम्यान ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची वाटचाल सुरु केली. 'मोचनगड' च्या मजबुत पायावरच पुढील ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची इमारत उभी राहिली. विष्णु जनार्दन पटवर्धन यांनी सत्तावन सालच्या बंडावर हंबीरराव व पुतळाबाई आणि पहिल्या बाजीरावाच्या काळावर 'जुना वाडा' या कादंबऱ्या लिहिल्या. यानंतर हरिभाऊ आपटे यांनी ही ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

हा सर्व पूर्वइतिहास लाभलेल्या मराठी कादंबरीचे क्षेत्र १९२० च्या दरम्यान विस्तृत झाले आणि त्यात कादंबरी वाङ्मयाचे निरनिराळे प्रकार पडले. त्यातील पौराणिक कादंबऱ्याचा अभ्यास करावयाचे ठरविले होते. त्यासाठी 'आश्रमहरिणी' व 'ययाती' ह्या पौराणिक कादंबऱ्या निवडल्या आहेत.

'मराठी कादंबरी व पौराणिक कादंबऱ्याची वाटचाल' असे दुसऱ्या प्रकरणाचे शीर्षक आहे. मराठी वाङ्मयात कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार इंग्रजी वाङ्मयातून व इंग्रजीतील Novel (नॉवेल) शब्दावरून आला असला तरी बाणभट्टांनी 'कादंबरी' नावाची पहिली कादंबरी लिहिली. यानंतर मराठी कादंबरी लिहिण्या पाठीमागील ज्ञानप्रसार, ख्रिसित धर्मप्रसार व इंग्रजी विद्येचा प्रभाव या प्रमुख प्रेरणा होत्या. या प्रेरणेतून सर्वप्रथम भाषांतरित कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. यानंतर अद्भुतरम्य कादंबऱ्या, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, सामाजिक कादंबऱ्या, वास्तववादी कादंबऱ्या व पौराणिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

कादंबरीची निर्मिती व कादंबरीत निर्माण झालेल्या निरनिराळ्या कादंबऱ्याचा विचार केल्यानंतर पौराणिक कादंबऱ्यांची निर्मिती व त्याचा होत गेलेला विकास याचा विचार करावयाचा आहे.

चरित्रपर ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रमाणेच मराठीत पौराणिक कादंबरी लोकप्रिय होत आहेत. पौराणिक कादंबरीला ऐतिहासिक कादंबरीचाच एक उपविभाग मानले तरी तिचे

स्वरूप ऐतिहासिक कादंबरीहून भिन्न आहे. ज्ञात इतिहासाच्या पूर्वीच्या युगाचे दर्शन पौराणिक कादंबरी वाचकांना घडविते. ग्रंथबाह्य जी अन्य साधने ऐतिहासिक कादंबरीकाराला उपलब्ध असतात. ती हाताशी असल्याने पौराणिक कादंबऱ्याच्या लेखकांना सत्याभास निर्माण करण्यासाठी स्वतःच्या कल्पनाशक्तीवर विसंबून राहणे भाग पडते. तसेच कथेतील घटनांच्या वास्तवतेसंबंधी मतभेदाला पौराणिक कादंबरीतील विशेष वाव नसल्याने घटनांच्या निवेदन पध्दतीला अन्वयार्थाला व व्यक्ती रेखनाला साहजिकच महत्त्व येते.^१

महाकाव्यातील सर्वच घटना लोकांना विश्वसनीय वाटू लागल्या. या महाकाव्याच्या द्वारे पुढील अनेक पिढ्यांतील ललित लेखकांना कथा बिजाच्या रूपाने एक अमूल्य ठेवा वारसा हक्काने मिळाला. महाकाव्यातील व पुराणातील कथासूत्रांच्या आधारावर अनेक काव्ये व नाटके कादंबऱ्या भिन्न भाषांतून रचली गेली आहेत. मुक्तेश्वर - मोरोपंत या सारख्या मध्ययुगीन कवींनी अथवा अनेक अर्वाचीन कवींनी लेखकांनी महाकाव्यातील अथवा पुराणातील कथासूत्रांच्या आधारावर जी काव्य निर्मिती करून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर टाकली.

जीवनातील परिस्थिती व समस्या यांची उत्तरे देण्यासाठी कथा वस्तुंचा उपयोग करणे हा एक पौराणिक कादंबऱ्याचा उद्देश आहे. सर्व प्रथम 'सत्यवान सावित्री' (१९१३) ही पहिली पौराणिक कादंबरी लिहिली गेली. यानंतर श्री. ना.के. बेहरे यांनी 'सीता वनवास' (१९१२) 'अहिल्योद्धार' या पौराणिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. वामन मल्हार जोशी यांनी 'आश्रमहरिणी' ही पहिली पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली (१९१९) होती. तसेच साने गुरुजींनी 'आस्तिक' कादंबरी लिहिली. यानंतर शिवाजी सावंत यांनी 'मृत्यूंजय' कादंबरी लिहिली. ना.स. इनामदार यांनी 'झुंज' तर वि.स. खांडेकरांनी १९५९ मध्ये 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली.

वा. म. जोशी यांनी पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान व इंग्रजी सत्तेच्या वर्चस्वाखाली तत्कालिन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचा विचार करून 'आश्रमहरिणी' या कादंबरीत

कल्पनेने पुराण निर्माण करून पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत स्वातंत्र्याचा आविष्कार केला आहे. प्रत्येक स्त्री ला विचार करण्याचे स्वातंत्र्य असून पती निधनानंतर आयुष्यभर दुःख न करता तिने पुनर्विवाह करावा असा हा पुनर्विवाह कसा आत्मोन्नतीकारक होतो हे पटवून देत असताना द्विपतिकत्वाचे सौम्य समर्थन केले.

पुन्हा जवळ-जवळ ४० वर्षांनंतर म्हणजे दुसऱ्या महायुध्दानंतर व देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागलेला माणूस दिशाहीन झाला होता. दिशाहीन झालेला माणूस व्यसनाधिन झाला होता. व्यसनाधिन झालेला माणूस काम वासनेच्या आहारी जाऊन दुबळा झाला होता. अशा तऱ्हेने नैतिक मूल्यांचे अधःपतन झालेल्या माणसाचे प्रतिक म्हणून वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली होती.

सारांश :- 'आश्रमहरिणी' व 'ययाती' या जरी पौराणिक कादंबऱ्या असल्या तर तत्कालीन सामाजिक दृष्टीकोन पुढे ठेवून जाणकार लेखकांनी लिहिल्या आहेत. अशा कादंबऱ्यातील रूपकात्मतेचा पडताळा येथे घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

प्रकरण तीन- कादंबरीकार वा.म. जोशी यांच्या 'आश्रमहरिणी' या कादंबरीची प्रेरणा आणि रूपकात्मकता यामध्ये वा.म. जोशी या तत्वचिंतक कादंबरीकाराच्या 'आश्रमहरिणी' कादंबरीच्या प्रेरणाचा विचार करत असताना मिळालेले निष्कर्ष असे आहेत.

'आश्रमहरिणी' या कादंबरीत श्री पराशर पुराणाची जुनी पोथी सापडावयाचा जो यशस्वी वास्तवभास उत्पन्न करून आणि त्या आभासाला पोषक असे आश्रमी जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. त्यात त्यांची कलात्मक चतुराईच प्रकट होऊन आधुनिक मराठी कादंबरीला नव्या तांत्रिक सौंदर्याची जोड वा.म. जोशींनी करून दिलेली आहे.

वा.म. जोशी यांनी 'आश्रमहरिणी' ही पौराणिक कादंबरी लिहिली आहे. 'आश्रमहरिणी' कादंबरीची कथा पुराणकालीन आहे. पण प्रत्यक्ष पुराण नाही. तर वा.म. जोशी

यांनी कल्पनेने पुराण निर्माण केलेल्या पुराणातून वास्तवभास निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सकृतदर्शनी पौराणिकतेचा आणि सामाजिकतेपासून अलिप्त असलेल्याचा आभास उत्पन्न करणाऱ्या 'आश्रमहरिणी'त धौम्यऋषीच्या मुखाने पुनर्विवाह हा पुष्कळ वेळा आत्मोन्नतीकारक कसा होऊ शकतो^३ हे सांगितले असून अपवादात्मक परिस्थिती अपरिहार्य झाल्यामुळे त्यांनी द्विपतिकत्वाचे ही सौम्य समर्थन केलेले आहे. यासाठीच वा.म. जोशी यांनी 'आश्रमहरिणी' पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली असावी.

वामनरावांच्या अंतःकरणावर टेनिसच्या 'इनाक आर्डन' च्या अध्ययनाच्या झालेल्या सखोल संस्काराची साक्ष पटविणाऱ्या आश्रमहरिणीतील धौम्याचे आत्मकथन जितके रम्याद्भुत तितकेच वास्तवस्पर्शी आहे. धौम्य, गभस्तिगती, सुलोचना, पूर्णप्रज्ञ कुलपती या आश्रमवासी स्त्री-पुरुषांच्या जीवनात अशी सात्विकता, पतिव्रता आणि धार्मिकता आहे. तशीच मानव सुलभ विकारवशताही आहे. हे पटवून देण्यासाठी 'आश्रमहरिणी' कादंबरी लिहिली आहे.

'आश्रमहरिणी' ही जरी पौराणिक कादंबरी लिहिली असली तरी तिच्या पाठीमागे सामाजिक दृष्टीकोन ही महत्वाची प्रेरणा आहे. इंग्रजी राजवटीत मराठी वाङ्मयात कादंबरी जन्मास आली तेव्हा इंग्रजी राज्य, इंग्रजी विद्या, इंग्रजांचे कायदे, ख्रिस्ती धर्माचा मिशनऱ्यांमार्फत होणारा जोराचा प्रसार इ. कारणांनी उद्भवलेले सामाजिक संक्रमण साक्षर जनतेला जाणवू लागले होते आणि शिकलेल्या लोकांनी अनिष्ट रूढी, परंपरा विरुद्ध लढा सुरू केला. विधवाविवाह, पुनर्विवाह, स्त्रियांचे शिक्षण, वधु वरांचा संमती विवाह असल्या विषयांनी समाज सुधारकाचे मन भारावले आणि प्रत्यक्ष समाजात अंमलात आणण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. तर कथा-कादंबऱ्यांच्या द्वारे समाजाच्या तळापर्यंत पोहचण्यासाठी लेखकांनी प्रयत्न केला. त्यात वा.म. जोशी यांच्या आश्रमहरिणी मध्ये पुनर्विवाह व द्विपतिकत्वाचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा प्रकारे सामाजिक परिस्थिती ही कादंबरीची प्रेरणा होवू शकते.

‘आश्रमहरिणी’ कादंबरीच्या प्रेरणा लक्षात घेतल्यानंतर त्यातील आशय व रूपकात्मकता पहावी लागणार आहे ती –

‘आश्रमहरिणी’ ही कादंबरी आकाराने केवळ एखाद्या दीर्घकथेएवढी आहे. या कादंबरीचा प्रारंभ आश्रमात झाला. तेथे नारदांनी धौम्य ऋषींना विचारलेल्या स्त्री धर्म विषयक प्रश्नाने सुरुवात होते. त्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून धौम्य ऋषींनी स्वतःची कहाणी/कथा सांगितली होती.

धौम्य ऋषींनी आश्रमातील मित्राच्या बरोबरीच्या बालपणातील रम्य आठवणी बरोबर तारुण्यातील काही घटना सांगण्यास सुरुवात केली. धौम्य व गभस्तिगती हे दोघेही बालपणीचे मित्र होते. आश्रमातील कुलपती पासून सर्व गुरुच्या दृष्टीने हे दोघेही खूप हुशार विद्यार्थी होते. पण पुढे मात्र या दोन्ही मित्रांचे जरत्कारू गुरुची नात सुलोचना हिच्यावर प्रेम बसते. गभस्तिगती शांत व संयमी तर धौम्य विनोदी व धाडसी होते. पण दोघांपैकी कुणाशी विवाह करावा असा प्रश्न सुलोनचेला पडतो. त्यावेळी तिला ‘गभस्तिगती’ हे तिला सूर्यासारखे वंदनीय वाटतात तर धौम्य तिला चंद्रासारखे कमनीय अथवा रमणीय वाटत होते. अशा या स्थितीत वाऱ्याने इतस्ततः हेलखावे खाणाऱ्या लतेप्रमाणे तिचे मन त्यावेळी दोलायमान होत होते. तेव्हा तिने धौम्य ऋषींना निवडले आणि जरत्कारू गुरुंनाही धौम्य ऋषीच पसंत होते. अशा तऱ्हेने धौम्यऋषी व सुलोचना विवाहबध्द होतात.

कुलपतीच्या आज्ञेने व जरत्कारू गुरुच्या इच्छेपोटी धौम्यऋषी व सुलोचना आश्रमात राहतात. धौम्यऋषी आश्रमात अध्यापनाचे व अध्यापनाचे काम करतात. तर धौम्य ऋषींची सुशील आणि सुविनित नवविवाहितांचा संसार सुखात चालला होता. पण हे सुख फार काळ टिकले नाही. दुष्ट दिङ्नाग राजा धौम्य ऋषींना मारावयास सांगतो पण मातंग धौम्य ऋषीला न मारता जिवंत ठेवतात आणि दिङ्नाग राजा मरेपर्यंत जंगलातून बाहेर न येण्याचे वचन घेतात आणि जवळ-जवळ १५ वर्षांनंतर दिङ्नाग राजा मरण पावला. त्यानंतर

धौम्य ऋषी आश्रमात येतात. तेथे सुलोचनाने गभस्तिगतीशी पूनर्विवाह केलेला पाहून धौम्य ऋषी संतापतात.

संतापलेले धौम्य ऋषी कुलपतीच्याकडे सुलोचनेने केलेल्या पुनर्विवाहाचा जाब विचारण्यास जातात तेव्हा त्याचे कुलपतीशी झालेले संवाद –

धौम्यर्षि म्हणाले, 'पुनर्विवाह केल्याने तिला सुख प्राप्त होईल पण तिची आत्मोन्नती होईल असे मला वाटत नाही.'

'आत्मोन्नतीही होईल' असे आवेशाने कुलपती म्हणाले, "अन्य पति केल्याने पातिव्रत्यभंगाचा प्रथम दर्शनी दोष येतो हे मला ठाऊक आहे. पण कित्येक अबलांचे मन त्यांच्या स्वाधीन नसते. त्यांनी किती केले तरी प्रबल आणि गीतेत म्हटल्याप्रमाणे 'प्रमाथि' असलेली इंद्रिये त्याचे मन विकावश करतात. पण मनाचे नियमन करणे अत्यंत दुर्घट त्या कर्माने शुध्द राहू शकतात. पण मनात त्यांना विवाहेच्छा होतेच, जन्मभर त्यांचे शरीर शुध्द पण मन मात्र पापी असते. मनाची ओढ पापवासनेकडे अनावर वाटू लागली म्हणजे खुशाल पापे करावीत असे मी म्हणत नाही, आणि कोण म्हणेल? पण 'पाप' कोणते व कोणते नाही हे पाहिले पाहिजे. पुनर्विवाह हा नित्य पापात्मक आहे असे तुला वाटते काय? प्रथम विवाह ज्या करणाकरिता शुध्द, पवित्र व आत्मोन्नतिकारक वाटतो ती सर्व कारणे उपस्थित असता विधवा आहोत या जाणिवेशिवाय पापीस्थितीत महत्वाचा फरक नसता, पुनर्विवाह अशुध्द, अपवित्र व अधःपातकारक का मानण्यात यावा हे मला समजत नाही." ³

'तर्कदृष्ट्या तुमचे म्हणणे बरोबर आहे.' धौम्यर्षिने उत्तर दिले. 'पण भावना म्हणून काही पदार्थ आहे किंवा नाही.'

'भावनांना मी महत्त्व देतो.' कुलपती म्हणाले, 'पण भावना कशा उत्पन्न होतात. त्यांना केव्हा किती महत्त्व द्यावे याचाही विचार केला पाहिजे आणि असा विचार करता सुलोचनेच्या सारख्या परिस्थितीत पुनर्विवाह हा व्यक्तिचा आणि समाजाच्या उन्नतीला प्रतिकूल नसून अनुकूल आहे.

अशा प्रकारे कुलपतीनी धौम्य ऋषींना पुनर्विवाह कसा आत्मोन्नतिकारक होतो हे पटवून दिले. तसेच पुढे गभस्तिगती व धौम्य ऋषी-सुलोचना यांना द्विपतिकत्वाचे पालन करण्यास सांगितले. अशा प्रकारे या कादंबरीतील कुलपतीची भूमिका समाजातील समाज सुधारकाचे रूप म्हणून आलेली आहे. अशी या प्रकरणात आश्रमहरिणी कादंबरीची रूपकात्मकता आहे.

प्रकरण चारमध्ये वि.स. खांडेकर यांच्या 'ययाती' या कादंबरीची प्रेरणा आणि रूपकात्मकता' याचा आढावा घेतला आहे.

वि.स. खांडेकर हे मध्यम वर्गाचे सामाजिक कादंबरीकार आहेत. मध्यम वर्गाच्या सुख-दुःखाची, आशा-आकांक्षाची, साफल्य-वैफल्याची, स्वप्नांची आणि स्वप्नभंगाची, होणाऱ्या कोंडमान्याची चित्रे काढणारे हे कादंबरीकार होते. या वर्गातल्या सर्वसामान्य परंतु घ्येयाकांक्षी तरुणाची परिस्थितीमुळे होणारी कुचंबणा खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झाली आहे. ही मध्यमवर्गीय जाणीव हा खांडेकरांच्या लेखन प्रकृतीचा धर्म आहे. ययाती हा जरी पुराणकालीन सम्राट असला तरी एक सामान्य व्यक्ती म्हणूनच त्यांचे दर्शन अधिक होते. म्हणूनच खांडेकरांनी 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली.

एखादे साहित्यरूप जेव्हा वाङ्मयाच्या दालनात वाचकाचे लक्ष वेधून घेते तेव्हा त्यामागे विशिष्ट भूमिका आणि प्रभावी प्रेरणाशक्ती असते. या प्रमाणेच खांडेकरांच्या 'ययाती' या कादंबरीमागे काही प्रेरक शक्ती होत्याच आणि त्यातील पहिली प्रेरणा शक्ती म्हणजे जीवनाचे तत्वज्ञान स्पष्ट करणे होय. 'उद्याचे नवे जग सुखी व्हायचे असेल तर जीवनात भोग आणि त्याग, काव्य आणि कृती, बुद्धी आणि भावना यांचा सुंदर मेळ साधना पाहिजे. हा मेळ नसला की जीवन भेसूर होते. याचे दर्शन घडविण्याचे प्रतिक म्हणून वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' ही कादंबरी लिहिली. त्यांनी निवडलेली जुन्या काळातील 'ययाती'ची कथा ही आजच्या काळातील ययातीच समोर ठेवून निवडलेली आहे. 'आजचा ययाती' विविध सुखे मिळूनही अतृप्त आहे यात शंकाच नाही. तो नवनव्या सुखाच्या मागे

आंधळेपणाने धावत आहे. सुख आणि आनंद यांच्यातील फरक त्याला कळत नाही. सुख क्षणभर मिळणारे शरीरसुख हेच चिरंतन सुख मानून ते सतत कसे मिळेल यांचे तो चिंतन करीत आहे. त्याच्या भावविश्वात अन्य कुठेही मूल्य नाही. केवळ 'कादंबरी' एखाद्या सुत्राभोवती गुंतलेली असते असे नव्हे तर त्यांची कथा देखील एखादे 'सूत्र' स्पष्ट करीत असते. सत्ता आणि संपत्ती यांच्यातले हलाहल पचवायला यति वृत्तीची माणसे लागतात. पण आज माणसे आहेत ती सत्ता आणि संपत्ती यांची लूट 'आरंभिणारी' हे सुत्र स्पष्ट करण्यासाठी खांडेकरांनी लिहिली आहे.

महाभारतातील ययातीची कथा वाचताना खांडेकरांना तिच्यातील सनातन आशय जाणवला असे नाही किंवा ययातीच्या महाभारतीय कथेचा व्यक्तीरेखेचा त्यांना नवा अन्वयार्थ जाणवून तो व्यक्त करावयाचा आहे असेही नाही. वर्तमानकालीन व्यापक सामाजिक आशय त्यांना अस्वस्थ करीत होता आणि त्या आशयाला ययातीची पुराणकथा अनुरूप आहे. ययातीची कथा त्यांना प्रथम जाणवली तरीही मुळातली महाभारतातली नसावी. लौकिकात या कथेचे जे रूप जो अर्थ त्यांना जाणवलेला आहे ययातीची कथा महाभारतातल्या कथेपेक्षा लौकिकातील प्रचलित पुराण कथेच्या अंगाने जाणारी आहे. पुराणकथा ही खांडेकरांच्या कल्पनाप्रिय अद्भुतप्रिय अशा लेखन प्रकृतीला जुळेशी अशीच 'पुराणकथा' एक आकर्षक रंजनमूल्य आहे. म्हणूनच पुराणकथेला नवा अर्थ दिला आहे.

तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती ही एक या कादंबरीच्या प्रेरणेतील महत्वाची प्रेरणा आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पण स्वातंत्र्याने देश सुखी झाला नाही. भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागलेल्या समाजात नैतिक अधोगती झपाट्याने झाली. अशा दिशाहीन झालेल्या समाजाचे प्रतिकाल्मक रूप म्हणून कादंबरीतील सर्व पात्रे (व्यक्तीरेखा) आलेल्या आहेत. ही कादंबरी ययातीची भोगकथा, शर्मिष्ठीची प्रेमकथा, देवयानीची संसारकथा आणि कचाची त्यागकथा म्हणून साकार झाली आहे. हे एकाच भावनेचे परिणीत रूप येथे आढळते. ययातीच्या रूपात आसक्तीकडून विरक्तीकडे जाणारा

दीपस्तंभ त्यांनी उभा केला आहे. मानवतेसाठी या मूल्यांची जोपासना केली आहे. खांडेकरांचे हे चिंतन समकालीन वर्तमानकालीन तर आहेच पण याच बरोबर कालातीतही आहे. मानवी प्रवृत्तीवर ययाती उपाख्यानातून शोधलेल्या सुत्रावर खांडेकरांनी येथे प्रकाश टाकला आहे.

ययाती कादंबरीचा आशय आणि रूपकात्मकता :-

जीवनविषयक कुटांनी मूढ झालेला आणि अधःपतनाच्या वाटेला लागलेला ययाती आत्मविकासाच्या मार्गाला कसा येतो, याची ही कहाणी आहे. ययातीचे जीवन, त्याला येत गेलेले अनुभव, त्यातून त्याच्या जीवनाची होत गेलेली घडण आणि या सर्वांमधून जात असताना अखेरीस त्याला झालेले जीवनदर्शन व त्याचे परिवर्तन हाच येथे प्रस्तुत कथाभाग आहे. ययातीच्या या चरित्रात वास्तव आणि आदर्श यांचे मिश्रण आहे.

या कादंबरीला कथानक फारसे नाही. प्रसंगही कमी आहेत. ही कादंबरी पात्रमुखी असल्याने प्रत्येक पात्राचे आत्मनिवेदन आहे.

ययातीच्या जीवनाचे (१) विवाहपूर्व यौवराज्यकालीन जीवन (२) विवाहोत्तर देवयानीच्या सहवासातील जीवन (त्यातच त्याचा शर्मिष्ठेशी संबंध येतो) आणि (३) देवयानी बरोबरचा संसार संपूर्ण विस्कटल्यानंतरचे (आणि शर्मिष्ठा दूर निघून गेल्यानंतर) बेबंद जीवन असे तीन भाग पडतात. या त्याच्या जीवनकथेत येऊन मिळतात. देवयानी आणि शर्मिष्ठा यांच्या जीवनकथा.

ययातीचे बालपण अतिशय सुंदर असते. पुढे धनुर्विद्या शिकलेला ययाती अश्वमेधासाठी आर्यावर्तात भ्रमण करित असताना त्याला त्याचा भाऊ यती भेटतो. यतीशी झालेल्या संवादातून व ययाती यतीला घर सोडून जाण्याचे कारण विचारतो तेव्हा यती त्याला सांगत असताना आपल्या वडिलांना असणाऱ्या शापाची आठवण करून देतो. तो शाप, "नहूष राजांची मुलं कधीही सुखी होणार नाहीत." या शापाबरोबर यती म्हणतो, "ययाती आज ना उद्या तू राजा होशील, सम्राट होशील, शंभर अश्वमेध करशील पण एक

गोष्ट विसरू नकोस – 'जग जिंकण्याइतक मन जिंकणं सोप नाही.'⁴ यतीच्या सहवासात जीवनातील सत्य समजते.

अंगिरस ऋषीच्या आश्रमात ययातीला कच भेटतो. शांत, सयमी, हुशार असा ऋषीकुमार कचाच्या सहवासात फुलांच्या माध्यमातून जीवनाचे तत्वज्ञान यतीला कळते. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात उपभोगापेक्षा त्याग करण्यात जीवन कसं श्रेष्ठ असत हे पटवून दिले आहे. येथे फुल हे प्रतिकात्मक रूपाले आले आहे.

ययातीच्या जीवनात त्याच्या आदरणीय वडिलांचा (नहूष राजा) मृत्यू होतो. दुःखी ययाती वडिलांच दुःख विसरण्यासाठी मुकुलिकेचा उपभोग घेतो. तारुण्यावस्थेत शरीर सुखाची चटक लागलेल्या ययातीच्या जीवनात देवयानी (धर्मपत्नी) म्हणून येते, पण धर्मपत्नी म्हणून देवयानी ययातीला जे सुख हव होत ते ती देवू शकत नव्हती. ते शर्मिष्ठेकडून मिळते. निष्ठा, विश्वास, अपेक्षा विरहित प्रीती, आधार सारे शर्मिष्ठेकडून मिळते. शर्मिष्ठेच्या सहवासात सुखी असलेल्या ययातीला एका वादळ्या रात्री शर्मिष्ठेच्या प्रीतीचा त्याग करावा लागतो. प्रिय शर्मिष्ठेच्या विरहाने आलेला एकाकीपणा, नहुषांच्या मृत्यूच्या दर्शनाने आणि नंतर जिवलग मित्र माधवाच्या मृत्यूच्या दर्शनाने निर्माण झालेले मृत्यूचे भय, मानवी जीवनाची क्षणभंगुरता आणि काळाची गती यांची जाणीव यातून त्याचे आयुष्य वहावत जाणारे झाले होते. ययातीच्या मर्यादेचे बांध फुटले आणि तो मर्यादांच्या आहारी गेला आणि शरीर सुखाच्या वासनेला बळी पडला. त्याने संसारातून पूर्णपणे लक्ष काढून घेतले होते.

ययातीच्या मर्यादाने व भोगलालसेने जे अंतिम टोक गाठलेले होते, मर्यादाने उन्मत्त व भोग लालसेसाठी दुबळ्या झालेल्या ययातीला पाहून रागाने शुक्राचार्य (देवयानीचे वडील) शाप देतात आणि त्यास उःशाप म्हणून 'ययातीचे वार्धक्याचा स्विकार करायला ययातीच्या कुळातला, तुझ्याच रक्ताचा कुणीही तरून आनंदान पुढ आला तरच ययाती तू इच्छा करशील त्या क्षणी ते वार्धक्य त्याच्याकड जाईल. या शापाने भयभीत झालेल्या

ययातीच वार्धक्य घेण्यासाठी 'यदूला वाचविणारा तरुण पुढे येतो तर तो तरुण हा शर्मिष्टेचा मुलगा 'पुरु' असतो. वडिलाच वार्धक्य स्विकारलेला पुरु पाहून शर्मिष्टेची झालेली स्थिती अतिशय हृदयद्रावक होते. पण याच वेळी 'कच' (ऋषिकुमार) येवून पुरुची वार्धक्यातून व ययातीची शापातून सुटका करतो.

पुरुने वडिलांसाठी केलेला त्याग व भावासाठी केलेला राज्याचा त्याग पाहून कठोर देवयानी सुध्दा मेणासारखी विरघळते आणि बेशुध्द पडलेल्या ययातीची सेवा शर्मिष्ठा व देवयानी करतात. अशा प्रकारे ययाती, देवयानी, शर्मिष्ठा यांच्यातील द्वंद्व मिटते आणि शेवटी वानप्रस्थाला जातात.

देवयानी एका दृष्टीने विरोधी आणि दुसऱ्या दृष्टीने पूरक शर्मिष्ठा आहे. देवयानीकडून ययातीला जे मिळत नाही ते शर्मिष्ठा देते. ययाती आणि देवयानी या दोघांचा एक वर्ग आहे. स्वतःच्या व्यक्तिगत सुखाच्या मागे ती धावत आहेत आणि ते सुख त्यांना न मिळता उलट ती दोघेही अतृप्त अशांत होतात. शर्मिष्ठा आणि कच हा एकच तत्वाचा भिन्न आविष्कार आहे. एक स्त्रीरूप तर दुसरा पुरुषरूप. शर्मिष्ठा प्रेमाच्या मार्गाने शांती मिळवते तर शरीर आणि आत्मा या दोहोंचा समतोल साधणारा कच हा तपःशक्तीने ज्ञान संपादन करूनच घेतो. कच कादंबरीतील प्रत्येक व्यक्तीला निरनिराळ्या ठिकाणी उपदेश करत असतो आणि एके ठिकाणी तो म्हणतो, 'निःस्वार्थी, निरपेक्ष, निरहंकारी प्रेम हीच आत्म्याच्या विकासाची पहिली पायरी असते. असलं प्रेम केवळ मनुष्यच करू शकतो.' प्रेमाच्या मार्गाने शांतीचा, सुखाचा मार्ग साधणारा कच हा खांडेकरांच्या विचाराचा (प्रतिक) आदर्श म्हणून आलेला आहे.

ययाती वाचत असताना जाणवत राहतो तो मानवी जीवनावरील नियतीचा प्रभाव नहुषाला मिळालेला शाप हे तर ययाती-यती यांच्या दृष्टीने अदृश्य नियतीचे प्रतीक आहेत. पण नियतीचे आपल्याला भिन्न-भिन्न स्वरूपात दर्शन घडते.

प्रकरण सहावे - वा.म. जोशी आणि वि.स. खांडेकर यांच्या कादंबरी लेखनाचे विशेष व त्या अनुषंगाने मराठी कादंबरीतील योगदान.

‘आश्रमहरिणी’ आणि ‘ययाती’ या पौराणिक रूपकात्मक कादंबऱ्या असल्या तरी वाङ्मयीन दृष्ट्या किती सरस आहेत हे लक्षात घेण्यासाठी प्रथम आपणाला ‘आश्रमहरिणी’ या कादंबरीच्या वाङ्मयीन विशेषांचा विचार करावा लागले.

‘कल्पनेने पुराण निर्माण करून त्यात वास्तवाभास दाखविणे’ हा या कादंबरीचा महत्वाचा विशेष आहे. या कादंबरीत धौम्य ऋषींनी त्यांची जीवनकथा मागताना परंपरा व नवता यांचा सुंदर मेळ वा.म. जोशींनी घातला आहे. सुलोचनेने केलेला पुनर्विवाह कसा आत्मोन्नतीकारक होवू शकतो व द्विपतिकत्वाचे सौम्य समर्थन करत असताना कथेतील आभासाच्या विश्वाला धक्का लागू दिला नाही.

धौम्याचा वृत्ती विकास त्याचे इतर छात्रांशी कुलपतीशी आलेले भावसंबंध याचे मोठे मनोहर चित्रण रेखाटण्याचा प्रयत्न करण्यात वामन मल्हाराना किती साधला आहे याची साक्ष ‘आश्रमहरिणी’त पटते.

‘स्त्री स्वातंत्र्याचा आविष्कार’ हा कादंबरीचा आणखी एक विशेष आहे. प्रगतिशील सामाजिक तत्वज्ञानाच्या पुरस्काराच्या दृष्टीने वामनरावांच्या कादंबऱ्याला विशेष महत्त्व आहे. राजकारणातील आणि समाजकारणातील अनेकविध प्रश्नांना या तत्वज्ञानाने स्पर्श केलेला असला तरी त्यात प्राधान्य मुख्यतः स्त्री जीवन विषयक प्रश्नांना दिलेले आहे. ‘परंपरागत रूढ समजुतींनी केलेल्या कुचंबणेतून बाहेर पडून स्वतंत्र व्यक्तीविकासाचा मार्ग चोखाळू पाहणारी सुलोचना त्याकरीता धडपड करणारी नवी स्त्री त्यांना आपल्या कादंबरीतून अत्यंत सहृदयतेने आणि सहानुभूतिपूर्ण वृत्तीने चित्रित केलेली आहे.’^७

‘शांत व प्रसन्नपणा’ या कादंबरीचा आणखी एक विशेष आहे. चिखलाच्या संपर्कात राहूनही खोलीमुळे व पाण्याच्या सततच्या प्रवाहामुळे आपली स्वच्छता टिकवणाऱ्या सरोवराचा शांत व प्रसन्नपणा दिसून येतो. माथ्यावर असणारे सारे आकाश स्वतःमध्ये

प्रतिबिंबित करण्याचा काहीचा भव्यपणा कुलपतीच्या भूमिकेतून स्पष्टपणे दिसून येतो. गभस्तिगती, धौम्यऋषी, सुलोचना यांना योग्य वेळी योग्य मार्गदर्शन करणारे कुलपती हे तत्कालीन समाजातील समाजसुधारकाचे प्रतिनिधित्व करणारे वाटतात. त्यांनी पुनर्विवाह कसा आत्मोन्नतिकारक होवू शकतो याचे महत्व पटवून दिले आहे.

वा.म. जोशी यांची भाषाशैली साधी, सरळ, ओघवती आणि प्रांजळ आहे. पण तिचे वळण प्रौढ आहे. विस्ताराचा फापटपसारा टाळून आणि तपशीलाचा परिहार्य भाग वजा करून वेचक बाबी डोळसपणे निवडण्याची तिला सवय आहे. चित्रण हा या शैलीचा प्रकृतिधर्म नाही. चिंतनाकडे वळल्यामुळे वामन मल्हारांची शैली संयमित पुष्कळदा सुचक व अंत सौंदर्यनक्षी झाली आहे. पात्रांचा उपजत चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाचा वैचारिक व भावनिक विकासावर समृद्धीचा भर असल्यामुळे अनुभवातून उगम पावणाऱ्या अंकुरासारखे विचार या कादंबरतून व्यक्त झालेले दिसतात.

‘आश्रमहरिणी’ कादंबरीच्या विशेषांचा आढावा घेतल्यानंतर योगदानाचा विचार करताना असे लक्षात येते की, विसाव्या शतकात पदार्पण केलेल्या समाजाला त्यांना हे पटवून द्यावयाचे आहे की, प्रत्येक स्त्रीला स्वतंत्र विचार करण्याचा हक्क आहे आणि कोणत्याही स्त्रीने वैधव्य आले की दुःख न करत बसता तिने पुनर्विवाह करावा. पुनर्विवाह हा प्रथम विवाहाइतकाच पवित्र असून आत्मोन्नतिकारक होवू शकतो. हेच समाजाला पटवून देण्यासाठीच यालाच पौराणिक कथानकाचा आधार घेतलेला आहे. हे पुराणापासूनच मान्य असून आजच्या समाजात असे पुनर्विवाह व्हावे असे त्यांना वाटत असावे हेच या कादंबरीचे यंत्रयुगातील योगदान होय.

‘ययाती’ या कादंबरीचे वाङ्मयीन विशेष :-

तत्कालीन सामाजिक दृष्टीकोन हा कादंबरीचा महत्त्वाचा विशेष आहे. १९५० नंतरच्या तत्कालीन समाजाचे प्रतिकात्मक रूप म्हणून पुराण काळातील ययातीची कथा ही कादंबरीचा विषय झालेली आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर व देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याने जी

देशाची भौतिक प्रगती झाली त्या प्रगतीने मानवाची नैतिक अधोगती झाली. यंत्रयुगातील माणूस ही यंत्रासारखा झाला होता. जेव्हा समाजात 'कच थोडे ययाती फार' ही स्थिती झाली होती ती खांडेकरांच्या लक्षात येते तेव्हा ते कचाच्या निमित्ताने संयमाचे आणि ययातीच्या निमित्ताने मानवी भोगवादी प्रवृत्तीचे चित्रण करतात. या प्रतिकातून त्यांना शरीर भोगासाठी आहे पण त्याला जागृत आत्म्याचे बंधन असले पाहिजे हेच तत्कालीन समाजाला पटवून दिले आहे.

'स्वतंत्र कल्पकतेचा विलास' हा या कादंबरीचा विशेष आहे. वि.स. खांडेकरांच्या प्रतिभेने हे असे विपुल बदल महाभारतातील ययाती उपाख्यानात केले आहेत. या ठिकाणी ते बदल लक्षात घेतल्यानंतर खांडेकरांच्या स्वतंत्र व कल्पकतेचा विलास आणि त्यांनी या कादंबरीत केलेला शृंगार रसाचा आविष्कार येथे पहावयाचा आहे. या कादंबरीतील शुक्राचार्य, कच, ययाती यांच्या आगमनाने व पुनरागमनाने ही कलात्मकतेचा प्रत्यय येतो. या कादंबरीची निवेदनशैली ययाती उपाख्यानाच्या नव्या मांडणीला अपूर्व यश मिळवून देते. एवढी अजोड कल्पकता खांडेकरांच्या या पात्रमुखी आणि तरीही एकसंघ अनुभवाचा प्रत्यय इतर कोणत्याही कादंबरीतून येत नाही. खांडेकर जागोजाग व्यक्तीचे मनोविश्लेषण करतात. ते मोठे मनोवेधक आणि लक्षणीय झाले आहे. स्वतंत्र प्रतिभाशक्तीचा येथे विलास दिसतो. तसेच या कादंबरीत कचाला त्याग प्रिय आहे तर ययातीत लहानपणापासून फुलांचा हव्यास आहे. पुढे हाच ययाती रतीच्या रमणीय मूर्तीची लाख चुंबने घेणारा ययाती होतो. ययातीच्या सहवासात आलेल्या अनेक स्त्रियांचे केलेले वर्णन, देवयानीची व ययातीच्या पहिल्या भेटीचे वर्णन तर 'एक वेळ खायला मिळाले नाही तरी चालेल, एकमेकांच्या ओठातल्या अमृतावर जगू' असे सांगणारी मैत्रिण राजा ययातीला शर्मिष्ठेच्या रूपात भेटते आणि 'विडा' चांगलाच रंगला आहे. या कादंबरीत शृंगाररसाची खांडेकरांनी केलेली ही पेरणी ययातीच्या भोगी, सुखलोलुपतेच्या चित्रणासाठी आवश्यक ठरली आहे.

व्यक्तिचित्रणातील स्वातंत्र्य, नवा आविष्कार तसेच निरपेक्ष प्रेमाचा आविष्कार हे कादंबरीचे विशेष आहेत. निरपेक्ष प्रेमाचा आविष्कार करणारा कच हा कादंबरीतील सर्व पात्रांवर प्रेम करणारा आहे. दुसऱ्यावर निरपेक्ष प्रेम करणे हे व माणसां-माणसांतील संबंध हे निरपेक्ष प्रेमावर, परस्पर विश्वासावर, निर्भयतेवर अधिष्ठित असायला पाहिजेत. असा निरपेक्ष प्रेमाचा आविष्कार 'कचाने' या कादंबरीत वारंवार केलेला आहे. असाच कच खांडेकरांच्या आदर्श विचाराचे प्रतिक म्हणून आलेला आहे.

योगदान-ययाती-शर्मिष्ठा-देवयानी-कच यांच्या परस्पर संबंधातून फुलत गेलेली पुराणकथा कवचासारखी फुटते. आणि त्यातून व्यक्त होतो तो खांडेकरांना जाणवलेला वर्तमान! "आजचा मनुष्य केवळ अंध, स्वैर आणि क्रूर कामवासनेला बळी पडत आहे असे नाही. त्याचे सर्वच मनोविकार अनिर्बंध आणि अनियंत्रित होऊ पहात आहेत. त्याच्या विविध वासना उच्छृंखल होत आहेत. यांत्रिक जीवनाने त्याचे समाधान नष्ट केले आहे. महायुद्धाच्या भीषण छायेखाली वावरणाऱ्या जगात तो राहात असल्याकारणाने सुरक्षितपणाच्या भावनेने त्याच्या मनातून पळ काढला आहे. ह्यामुळे चोवीस तास कुठल्या ना कुठल्या तरी फुसक्या सुखात मन गुंतवून ठेवण्याखेरीज आनंदाचा दुसरा मार्ग त्याला आढळत नाही." म्हणून त्यांना सुचवावेसे वाटते की, मनुष्याची कुठलीही वासना सदैव वासना स्वरूपातच राहिली तर तिचे उन्मादात रूपांतर होण्याचा संभव असतो. तिला कोणत्या तरी बाजूने उदात्तेचा स्पर्श झाला तरच २१ व्या शतकातील माणूस हा माणूस म्हणूनच जगू शकेल! हेच कादंबरीचे वैचारिक योगदान.

वरील केलेल्या अभ्यासाला परिपूर्ति येण्यासाठी तीन परिशिष्टे -

१. वा.म. जोशी यांचे समग्र वाङ्मय दर्शन.
२. मराठीतील पौराणिक कादंबऱ्या.
३. वि.स. खांडेकरांचे समग्र वाङ्मयदर्शन.

अशी परिशिष्टे जोडली आहेत. तसेच अभ्यासासाठी लागलेल्या पुस्तकाची यादी संदर्भग्रंथ सूची म्हणून जोडलेली आहे.

सारांश :- मराठीतील पौराणिक कादंबऱ्यातील रूपकात्मकता हा विषय घेऊन साहित्याच्या दालनातील एक तत्वचिंतक कादंबरीकार वा.म. जोशी यांच्या 'आश्रमहरिणी'चा व दुसरे कला ही जीवनासाठी असे म्हणणारे प्रत्यक्ष जीवनवादी कादंबरीकार वि.स. खांडेकर यांच्या 'ययाती' या दोन्ही कादंबऱ्यातील रूपकात्मकतेचा लक्षवेध घेण्याचा प्रयत्न मिळालेल्या संदर्भ ग्रंथाच्या माध्यमातून केलेला आहे.

संदर्भ टीपा :-

१. बापट गोडबोले (मराठी कादंबरीतील तंत्र आणि विकास) प्रकाशन व्हीनस प्रकाशन, पुणे, सप्टेंबर १९७३, आवृत्ती तिसरी, पृष्ठ क्रमांक १७२.
२. वा.ल. कुलकर्णी (वामन मल्हार समग्र वाङ्मय दर्शन) प्रकाशक मराठी साहित्य संघ, सरस्वती गिरगाव, मुंबई - १९५०, आवृत्ती दुसरी, पृष्ठ क्रमांक ५७.
३. वा.म. जोशी (आश्रमहरिणी) प्रकाशन - मॉडर्न बुक डेपो, पुणे आवृत्ती आठवी, तंत्रैव पृष्ठ - ७४.
४. भा.व्यं. गिरधारी (मराठी साहित्यातील ययाती) विभा प्रकाशन, नाशिक, ६ एप्रिल १९८९ आवृत्ती पहिली. पृष्ठ क्रमांक ६२.
५. वि.स. खांडेकर (ययाती) प्रकाशन देशमुख आणि कंपनी, पुणे, १९९८ आवृत्ती विसावी, पृष्ठ क्रमांक ५५.
६. डॉ. मु.श्री. कानडे, प्रा. भालचंद्र खांडेकर (गाभारा वि.स. खांडेकर वाङ्मय समालोचन) अनमोल प्रकाशन, पुणे - ११, जानेवारी १९७८, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - ६०.
७. अ.ना. देशपांडे (आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग - दुसरा, १९२०-१९५०) व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - ६८.
८. भा.व्यं. गिरधारी (मराठी साहित्यातील ययाती) विभा प्रकाशन, नाशिक, ६ एप्रिल १९८९ आवृत्ती पहिली. पृष्ठ क्रमांक ६२.